

УДК 811.161.2'271

Шевчук З. С.

**ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ПОЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЄРАРХІЇ
«МОВНА ОСОБИСТІТЬ – МОВНИЙ ПОРТРЕТ»**

У статті узагальнено відомі позиції щодо дослідження проблеми мовної особистості, здійснено спробу виокремити термінологічний апарат ієрархічної співвіднесеності «мовна особистість – мовний портрет» як базових соціолінгвістичних понять.

Ключові слова: антропоцентризм, мовна особистість, мовний портрет, мовленнєвий портрет, лінгвоперсоналогія, комунікант.

Шевчук З. С. Понятийно-терминологическое поле исследования соотношения языковая личность – речевой портрет. – Статья.

В статье обобщены известные позиции относительно исследования проблемы языковой личности, осуществлено попытку выделить терминологический аппарат иерархического соотношения «языковая личность – речевой портрет» как базовых социолингвистических понятий.

Ключевые слова: антропоцентризм, языковая личность, языковой портрет, речевой портрет, лингвоперсоналогия, коммуникант.

Shevchuk Z.S. Conceptual and terminological sphere of “linguistic identity – linguistic portrait” hierarchy investigation. – Article. Well-known positions as for the investigation of a linguistic personality problem are summarized in this article, an attempt has been made to distinguish the terminological sphere of the hierarchic correlation “linguistic identity – linguistic portrait” as basic sociolinguistic notions.

Key words: anthropocentrism, linguistic personality, linguistic portrait, speech portrait, linguopersonology, communicant.

Початок ХХІ століття в сучасній лінгвістичній парадигмі характеризується високою зацікавленістю мовознавців до особистості як складової наукової мовної картини світу загалом та окремого носія національних, соціокультурних, духовних чинників зокрема. Так, невдоволення дослідників так званими історичним, соціальним, системно-структурним, психологічним підходами до вивчення мови, які, однак, були позбавлені «... присутності живої людської духовності, відрізнялися несумірністю в їх межах наукових цінностей, які сповідуються, цілей, які формулюються, технічних навичок і прийомів, а часто й самих результатів наукової діяльності, які використовуються, з масштабами індивідуально-особистісного, суб'єктивного людського першопочатку» [6, 19]. Саме внаслідок цього відбувся методологічний зсув – перехід від лінгвістики іманентної до лінгвістики антропоцентричної, яка безпосередньо вивчає існування мови в самій людині та, навпаки, те, як людина відображає себе в мові [14, 48].

Отже, у межах такого підходу ключовими для дослідників стають питання мовної особистості, яка включає в себе різні комунікативні характеристики мовної поведінки; визначення її типів; встановлення мовних портретів та ідіостилів, адже «... неможливо пізнати мову як таку, не виходячи за її межі, не звертаючись до її творця, носія – до людини, до конкретної мовної особистості» [6, 20].

Проблема дослідження мовної особистості широко представлена в різних наукових парадигмах (психології, філософії, педагогіці, етнології, культурології), що засвідчує багатогранність

підходів до вивчення цього питання. У сучасному мовознавстві, окрім праць відомих дослідників, які тлумачили це поняття (В. В. Виноградов, Ю. Н. Караулов, Л. В. Щерба, А. Н. Леонтьєв, О. А. Земська, М. В. Китайгородська та ін.), починаючи з 2000 року, вагомі наукові здобутки у вирішенні цієї проблеми здійснили В. І. Карасик, О. В. Іванцова, Л. Н. Чуриліна, Т. В. Кортава, О. В. Попова, Д. В. Анікін, О. А. Казакова, Н. В. Меркулова, Н. А. Бурмакіна, О. В. Федотова, Т. В. Чернишова, Ф. С. Бацевич та ін.

Стратегії мовного портретування активно розробляли російські лінгвісти (В. М. Войченко, К. Ф. Сєдов, Г. І. Богін, В. З. Дем'янков, І. В. Голубєва), зарубіжні мовознавці (Р. Шендельс, М. Флейшер). Як елемент індивідуального стилю автора поняття мовного портрета в українському мовознавстві розглядали І. К. Білодід, Л. О. Белей, С. П. Бирик, М. М. Богдан, С. Я. Єрмоленко, Ф. Т. Жилко та ін.

Зважаючи на багатоаспектність підходів до вивчення поняття мовної особистості, метою нашої статті є узагальнення відомих позицій щодо дослідження цієї проблеми та з'ясування термінологічного апарату ієрархічної співвіднесеності «мовна особистість – мовний портрет» як базових соціолінгвістичних понять.

Відповідно до сформульованої мети нашими основними завданнями є такі:

1) проаналізувати відомий термінологічний апарат поняття «мовна особистість», основні підходи до його вивчення;

2) охарактеризувати проблему мовного портрета як загальної родової категорії, виокремити

специфіку її аналізу в межах різних підходів (зокрема, у працях українських та російських мовознавців) щодо визначення цього поняття;

3) здійснити спробу формулювання основних поняттєвих категорій у співвідношенні мовна особистість – мовний портрет.

«Сучасна лінгвістика, багатоаспектна й багатообразна, характеризується чітко вираженим антропоцентризмом. Людина як мисляча й «розмовна» особистість стає центром тяжіння й точкою відліку в багатьох мовознавчих дослідженнях» [8, 15]. Тому мовна особистість наразі є стрижневим поняттям, навколо якого відбувається обговорення найбільш цікавих проблем мовознавства.

Зупинимося конкретніше на визначенні поняття «мовна особистість». Вперше цей термін використовує у своїх працях російський мовознавець В. В. Виноградов. Він розглядає мовну особистість під час опису автора художнього твору [3, 57]. Пізніше окремі питання теорії мовної особистості були предметом дослідження О. Н. Леонтєва (питання мовної здатності й словник асоціативних норм), Г. І. Богіна (лінгводидактичний аспект володіння мовою й структура мовної свідомості), А. А. Залевської (індивідуальний лексикон мовної особистості та його асоціативна база), Ф. С. Бацевича (мовна особистість як індивід, що володіє сукупністю здатностей і характеристик, які зумовлюють створення й сприйняття ним текстів) та ін. Найпопулярнішим на сьогодні вважається визначення мовної особистості, запропоноване Ю. Н. Карауловим: «Мовною особистістю можна називати сукупність (і результат реалізації) можливостей до створення й відтворення мовленнєвих текстів, які відрізняються: а) ступенем структурно-мовної складності, б) глибиною й точністю відображення дійсності, в) визначеною ціленаправленістю» [6, 245]. Зокрема, він аналізує цей термін у межах лінгводидактики (з урахуванням мовних намірів особистості), однак велика кількість теорій мовної особистості співпадає в одному, а саме в можливостях людини використовувати мову. Саме тому можемо стверджувати, що аналізоване поняття є базовою категорією в таких відгалуженнях мовознавства, як комунікативна лінгвістика (де, зокрема, розробляється поняття комунікативної особистості), лінгвокультурологія (мовна особистість, яка функціонує в культурному просторі), психолінгвістика (де за основу визначення поняття мовної особистості береться поняття особистості як конкретної людини з індивідуально-своєрідними розумовими, емоційними, мотиваційно-вольовими властивостями), соціолінгвістика (реалізація тактик основних тактик мовної особистості в соціумі). Посилений інтерес лінгвістів до мовної особистості зумовило виокремлення в межах мовознавства нового напрямку – лінгвоперсоналогії, основним завданням

якого є вивчення індивідуальних і типологічних характеристик аналізованого поняття.

Вичерпної типології мовних особистостей ще не створено. Найприйнятнішою на сьогоднішній день є типологія Ю. Н. Караулова, за якою мовна особистість формується на трьох рівнях: вербально-семантичному (лексикон), лінгвокогнітивному (тезаурус), мотиваційному (прагматикон) [6, 12]. При цьому, на думку дослідника, слід враховувати соціальні й соціолінгвістичні характеристики мовного суспільства, дані психологічного плану. Тому можемо констатувати, що поняття мовної особистості виходить за межі суто антропоцентричної лінгвістики – у соціолінгвістику, психолінгвістику.

Існують й інші моделі мовної особистості (Г. І. Богіна, І. Я., Чернухіної, К. Ф. Сєдова, В. П. Нерознака). Дослідники вважають, що «...особистість безкінечна, тому опис та осмислення великої кількості матеріалу із цього питання створює чи не більше нових проблем, аніж дає конкретні відповіді на поставлені раніше завдання...» [10, 64]. Саме термін «мовна особистість» не є конкретним, як і кожне з понять «мова» та «особистість», тому в деяких працях зустрічаємо й інші дефініції: «комунікативна особистість» [2, 77], «мовленнєва особистість» [7, 29], «дискурсивна особистість» [15, 458]. На думку О. П. Фесенко, поява такого роду визначень зумовлена відсутністю у визначенні Ю. Н. Караулова важливої динамічної (комунікативної, дискурсивної) складової в структурі мовної особистості [19, 158]. Якщо визначити параметри, за якими можна проаналізувати мовну особистість, то їх вербалізація може здійснюватися лише в процесі комунікації або ж у цілому дискурсі. Ми дотримуємося думки Ю. Н. Караулова щодо визначення мовної особистості як сукупності можливостей і характеристик людини до мовної діяльності. Тобто мовна особистість є системною й багатогранною категорією, яка поєднує в собі мовну здатність і комунікативну компетенцію в процесі мовленнєвої поведінки.

З поняттям мовної особистості тісно пов'язаний термін «мовний портрет». Цей зв'язок простежується під час виокремлення індивідуального чи колективного мовного портрета, під час співставлення різнорівневої структури мовної особистості з параметрами для характеристики мовного портрета.

Енциклопедія української мови тлумачить поняття мовного портрета в контексті мовної характеристики (персонажів) – мови дійових осіб художнього твору: «...художня виразність образу в реалістичному творі значною мірою залежить від мотивованості використаних автором стильових засобів, що створюють «мовний портрет» героя <...> «Мовний портрет» у реалістичному творі передбачає точність у відтворенні мовних особли-

востей того середовища, до якого належить зображена дійова особа» [17, 361]. Таке визначення влучно доповнює Л. М. Марчук і зазначає, що «... мистецтво мовного портрета вимагає, щоб разом із зовнішньою подібністю автор передав духовне життя людини, відбив соціальний стан героя, певні характерні риси епохи, у якій він живе тощо» [12, 3]. Із цього тлумачення можемо виокремити низку характеристик особистості та того, що її оточує, для опису певного мовного портрета.

Як стилістичну категорію мовний портрет розглядають Л. І. Мацько та С. Я. Єрмоленко. Зокрема, С. Я. Єрмоленко виокремлює зовнішній мовний портрет (реалізується через опис зовнішніх ознак персонажа) та внутрішній, психологічний мовний портрет (реалізується через опис внутрішнього стану героя за допомогою певних мовних засобів: епітетів, порівнянь, метафоричних сполук) [4, 94].

На думку Є. А. Куська, мовний портрет формується безпосередньо через мовлення самого персонажа. Дослідник виділяє його основні елементи: взаємозв'язок мовлення героя і його характеру; один із засобів мовної індивідуальності – це відмінність мови головних героїв; вияв у мовленні соціальної, професійної й локальної приналежності персонажа; відображення в мовленні персонажа світогляду, політичного рівня та ідеологічних позицій; еволюція мовлення персонажа у зв'язку з еволюцією образу [9, 26]. Однак якщо мовна особистість відображається в мовленні персонажа, то чи можна виокремлювати мовленнєвий портрет як окрему лінгвістичну категорію. Такий підхід пропонуємо проаналізувати конкретніше.

По-перше, основою розмежування понять «мовний портрет» і «мовленнєвий портрет» є необхідність розрізнення понять мови й мовлення. «У сучасній лінгвістиці поняття мовлення слідом за Ф. де Соссюром розглядається в протиставленні поняттю мови, під яким при цьому розуміється мовна система як упорядкована сукупність структурних одиниць мови – фонем, слів, граматичних форм, синтаксичних схем, словосполучень і речень <...> Мовлення ж нерідко розглядається як реалізація мовної системи» [17, 356].

У російському мовознавстві вчені неоднозначно трактують поняття мовного та мовленнєвого портретів. Якщо звернутися до перекладу цих номінацій, то можна простежити таке: українсько-російський словник фіксує два переклади слова *мовний*: «языковой; речевой» [18, 374]. Якщо ж визначати денотативне значення поняття *языковой* і *речевой*, то в російсько-українському словнику вони матимуть єдиний відповідник – «мовний» [13, 778, 1010]. Тому нерідко дослідники, послуговуючись працями російських мовознавців, не розмежовують цих понять. Так, трактування мовленнєвого портрета, за словами

К. В. Іванцової, «...може бути визначене як планомірний опис особливостей мовної особистості згідно з поставленими дослідником завданнями. *Мовленнєвий (мовний) портрет* (виділено нами – З. Ш.) – результат такого опису...» [5, 39]. У працях іншої дослідниці Т. П. Тарасенко мовленнєвий портрет трактується як «...сукупність мовних і мовленнєвих характеристик комунікативної особистості або певного соціуму в окремо взятий період існування» [16, 12].

Словник лінгвістичних термінів російської мови за редакцією О. С. Ахманової фіксує лише визначення мовленнєвого портрета «...як особливого підбору слів, виразів <...> як засіб художнього зображення дійових осіб літературного твору» [1, 385].

У сучасній російській лінгвістиці поняття «языковой портрет» і «речевой портрет» нерівнозначні за своєю суттю. «Мовний – з одного боку, поняття більш широке, яке включає в себе й мовленнєву характеристику, але з іншого – конкретизоване межами мовних знань і можливостей автора тексту, до якого відносимо не лише мовлення. Скоріше це категорія авторського самовираження, його індивідуалізація» [20, 247].

Досить чітко тлумачення понять мовного й мовленнєвого дає Л. В. Щерба. Так, він розрізняє 3 аспекти мовних виявів: 1) мовленнєву діяльність, 2) мовну систему (мову), 3) мовний матеріал (тексти) [11, 37]. На думку дослідника, мовленнєва діяльність – процеси говоріння й розуміння; мовні системи – це словники й граматики мов; мовний матеріал – це не діяльність окремого індивіда, а сукупність усього того, що ми говоримо й розуміємо в конкретній ситуації в ту чи іншу епоху у відповідній колективній групі. Мовою лінгвістів – це тексти [11, 38].

Зважаючи на вищесказане, ми розмежовуємо поняття мовного й мовленнєвого та вважаємо, що мовний портрет є загальною родовою категорією, складником мовної особистості й вербалізується мовними засобами за допомогою низки характеристик, які можуть доповнюватися: соціальних, вікових, етнокультурних. Мовленнєвий портрет значною мірою доповнює мовний; він проявляється безпосередньо в мовленнєвій ситуації, яку створюють комуніканти (схема).

Схема. Структурне співвідношення мовної особистості й мовного портрета

У процесі аналізу основних підходів до визначення мовної особистості та трактування поняття мовного портрета ми дійшли висновку, що природа дефініції «мовна особистість» реалізується в мовній діяльності та в навиках

виявляти комунікативну компетенцію в процесі мовленнєвої поведінки. Мовний портрет є компонентом мовної особистості та являє собою її вербально-семантичне втілення в художньому тексті.

Література

1. Ахманова О. С. Словник лінгвістичних термінів / О. С. Ахманова. – 4-те вид., стереотип. – М. : КомКнига, 2007. – 576 с.
2. Барашева Д. Е. Интерпретация понятия языковой личности / Д. Е. Барашева // Горизонты образования. – 2011. – № 2(32). – С. 75–81.
3. Виноградов В. В. О языке художественной прозы / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды : в 5 т. / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1980. Т. 5. – 1980. – С. 56–166.
4. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [С. О. Єрмоленко, П. Бирик, О. Г. Тодор] ; за ред. С. О. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
5. Иванцова Е. В. Проблемы формирования методологических основ лингвоперсонологии / Е. В. Иванцова // Вестник Томского государственного университета. Серия «Филология». – 2008. – № 3(4). – С. 27–41.
6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 53 с.
7. Клобукова Л. П. Феномен языковой личности в свете лингводидактики / Л. П. Клобукова // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей / под ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : Филология, 1997. – Вып. 1. – С. 25–31.
8. Кубрякова Е. С. Человеческий фактор в языке / Е. С. Кубрякова // Кубрякова Е. С. Язык и порождение речи / Е. С. Кубрякова, А. М. Шахнарович, Л. В. Сахарный. – М. : Наука, 1991. – С. 4–20.
9. Кусько Е. Я. Лексико-синтаксические средства языковой характеристики персонажей в романах А. Шаррера : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германский языки» / Е. Я. Кусько ; Львовский государственный университет. – Львов, 1969. – 348 с.
10. Лютикова В. Д. Языковая личность и идиолект / В. Д. Лютикова. – Тюмень : Изд-во Тюм. ун-та, 1999. – 185 с.
11. Мартинович Г. А. К проблеме аспектов языковых явлений (в свете учения Л. В. Щербы) / Г. А. Мартинович // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Серия 2 «История». – 2001. – Вып. 2. – С. 37–40.
12. Марчук Л. М. Мовні засоби створення портрета в жіночій прозі Галини Тарасюк / Л. М. Марчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія «Філологічні науки». – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький, 2009. – Вип. 18. – С. 3–7.
13. Російсько-український словник / уклад. : Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1978. – 1012 с.
14. Рузин И. Г. Философские аспекты лингвистического исследования / И. Г. Рузин // Вестник Московского государственного университета. Серия 7 «Философия». – 1993. – № 3. – С. 46–55.
15. Синельникова Л. Н. О научной легитимности понятия «дискурсивная личность» / Л. Н. Синельникова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24(63). – Ч. 1. – № 2. – С. 452–463.
16. Тарасенко Т. П. Языковая личность старшеклассника в аспекте ее речевых реализаций: на материале данных ассоциативного эксперимента и социолекта школьников Краснодара : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Т. П. Тарасенко ; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2007. – 23 с.
17. Українська мова : [енциклопедія] / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
18. Українсько-російський словник / відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1975. – 944 с.
19. Фесенко О. П. От языковой личности к речевому портрету, или Еще раз о терминологическом многообразии в лингвистике / О. П. Фесенко // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков : материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Омск, 29 марта 2013 г.). – Омск : Ом. юрид. акад., 2013. – С. 157–163.
20. Ширина Е. В. К характеристике понятий «личность», «языковая личность» и «языковой портрет» / Е. В. Ширина // Речевая деятельность : [межвузовский сборник научных трудов]. – Таганрог : Таганрогский гос. педагог. ин-т, 2002. – С. 274–280.